

ג'ון רולס על צדק ושוויון פניה עוז-זלצברגר

"לכל אדם", כתב ג'ון רולס (John Rawls), "יש חסינות המבוססת על צדק, אשר אפילו רווחת החברה כולה אינה רשאית להפר. לכן בחברה צודקת הזכויות המעוגנות בצדק אינן נתונות למשא ומתן פוליטי או לתחשיב של אינטרסים חברתיים".¹

המדינה המודרנית ראוי לה שתתבסס על צדק ושוויון. ניתן להגיע להסכמה רחבה מאוד בדבר מימושם ואיזונם של ערכים אלה. הכלים הם פילוסופיים. הפרדיגמה הבולטת היא ליברליזם משוכלל. המסורת ההיסטורית היא תורת האמנה החברתית, המנוגדת מיסודה לעקרונות התועלתנות. כך קבע רולס בספרו רב ההשפעה "תיאוריה של צדק" משנת 1971, ספר שטילטל וריענן את הליברליזם, את יריבי הליברליזם ואת הפילוסופיה הפוליטית בכלל.

ג'ון רולס נולד בבולטימור שבמרילנד ב-1921. לימודיו בפרינסטון נקטעו כאשר שירת בצבא ארצות-הברית במלחמת העולם השנייה. אחריה השלים את הדוקטורט ולימד באוניברסיטאות פרינסטון וקורנל ובמכון מסצ'וסטס לטכנולוגיה. למחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת הרווארד הצטרף ב-1962, והיא הייתה ביתו האקדמי עד מותו ב-24 בנובמבר 2002. "רבים רואים בו את הפילוסוף הפוליטי החשוב ביותר של המחצית השנייה של המאה העשרים, וסניגור רב עוצמה של ההשקפה הליברלית", נאמר בהספד הרשמי שפרסמה הרווארד.

מושגי היסוד

נתבונן בקצרה במושגי הצדק והשוויון של רולס. ראשית, הצדק קודם לשוויון. לא בכדי נקרא ספרו "תיאוריה של צדק". שנית, גם הצדק וגם השוויון מופשטים אצל רולס מרוב מחלצותיהם ההיסטוריות. נאמן לגישה הקונקרטיה והפרגמטית של מרבית הליברלים

¹ John Rawls, *A Theory of Justice* (Oxford University Press, 1973), 3

האנגלו-אמריקני, גיבש רולס הגדרה גרעינית ועניינית של הצדק, ואילו מושג השוויון שלו מצומצם ומותאם לתפיסת הצדק.

הצדק, קבע רולס, הוא **הוגנות** (fairness). מונח זה נטוע עמוק בתרבות האנגלו-פונית ומתקשר עם "המשחק ההוגן", "המשחק על פי הכללים" של תרבות הספורט והפוליטיקה הבריטית. לדידו של רולס, הוגנות פירושה קיום סביר מינימלי לכל פרט בחברה. אין כאן צדק מטאפיסי בנוסח אפלטון, צדק דתי בנוסח המונותאיזם, או צדק היסטורי-דטרמיניסטי בנוסח הגל ומארקס. רולס מדבר על חלוקה הוגנת ככל האפשר של משאבים בין בני האדם. זה הכול.

השוויון על פי רולס הוא קודם כול "שוויון בהקצאת זכויות וחובות בסיסיות".² שוויון כזה הוא תנאי לקיומו של צדק מדיני. לא מדובר כאן בשוויון רדיקלי, כלכלי או אחר. רולס כופר במפורש באפשרות ובנחיצות של שוויון כלכלי מלא, הגם שהוא מציע דרך לצמצם פערים כלכליים וחברתיים ככל הניתן. באשר לשוויון בין-תרבותי, בין-דתי, בין-מגדרי וכיוצא בהם, ב"תיאוריה של צדק" שיצא לאור כאמור ב-1971, לא נדרש רולס לנושאים אלה. עם זאת תיאוריית הצדק שלו מבקשת הסדר הוגן לפרטים אשר "תפיסות הטוב" שלהם שונות זו מזו.

הערכים המובלעים

בטרם נדון במהלך הטיעון של רולס, שיופיו הפילוסופי שבה לב רבים, נתעכב לרגע על שלושה ערכים נוספים הנחוצים לביסוס התיאוריה שלו: שיתוף, תבונה ועליונות הפרט. ערך **השיתוף**, שנראה כנטע זר בליברליזם אינדיבידואליסטי, הכרחי למימוש רעיונו של רולס. בני האדם אמורים לקבוע במשותף את כללי היסוד של חברה צודקת. האינטראקציה האנושית, הנכונות לשיה של קבלת החלטות, היא תנאי בסיסי אצל רולס. כפי שנראה, רולס ירש ושיכלל את עקרון ההסכמה-מרצון של תפיסות האמנה החברתית מבית מדרשם של תומס הובס (Thomas Hobbes), ג'ון לוק (John Locke) וז'אן-ז'אק רוסו (Jean-Jacques Rousseau). כל התפיסות הללו מניחות שיתוף פעולה בין הפרטים (כל הפרטים או רוב הפרטים) המרכיבים את החברה. שיתוף זה פועל בשני גדבכים: הראשון, אקט הדיון וההסכמה (תהליך הכניסה לחברה המדינית, רגע ה"חתימה" על האמנה החברתית), והשני, התנהלות הפוליטיקה בחברה הצודקת, לאחר שנוסדה. לעומת ערך השיתוף הסוציאליסטי, לא מדובר כאן בשותפות בנכסים חומריים, אלא בשותפות בעקרונות פוליטיים ובתפיסת צדק בסיסית, לרבות המחויבות המשותפת לתחזוקה השוטפת של החברה המדינית.

התבונה היא לב תפיסת הצדק של רולס. בעניין זה הוא תלמיד מובהק של עמנואל קאנט (Immanuel Kant). יש רובד מופשט, ראשוני, שבו הנחותינו והיקשינו זהים. כולנו נגיע לאותן מסקנות אם נסיק אותן בהליך תבוני. התבונה הראשונית הזאת היא אוניברסלית. אין כאן תבונה נשית או גברית, מזרחית או מערבית. עקרון ההוגנות, כמו

2. שם, בעמ' 4.

גם הרצון לפעול לקידום האינטרסים, משותף לכל המין האנושי. בלא תבונה אוניברסלית, אין לרולס תיאוריה של צדק.

עם זאת חרף חשיבותו של השיתוף וכלליותה של התבונה, רולס נאמן לגישה הליברלית המעניקה עליונות לפרט. האדם האינדיבידואלי הוא היחידה הראשונית במסורת פילוסופית זאת. לכן השחקנים המשתתפים בהליך עיצובה של החברה הצודקת בנוסח רולס הם בני אנוש יחידים. לא קבוצות, לא תרבויות, לא עמים, לא "זהויות", כי אם פרטים.

כפי שניתן לצפות בראיה לאחור, גם מושג השוויון של רולס וגם הנחותיו, המובלעות יותר או פחות, בדבר שיתוף, תבונה ועליונות הפרט, חשופים לביקורת נוקבת מצד מבקרי הליברליזם הפוליטי בעשורים שאחרי פרסום ספרו. מבקרי הליברליזם משמאל העלו לדיון סוגיות חדשות של צדק, שוויון ובעיקר שונות, אשר לא השתייכו עדיין לאופק האינטלקטואלי של רולס ב"תיאוריה של צדק". רולס נתפס כנציג נאמן של המסד הקיים, כמגן להוט של המדינה כפי שהיא (בשיפורים קלים בלבד): הדמוקרטיה הליברלית, הטעונה חיזוק מוסרי מכיוון סוציאל דמוקרטי, כוונון תיאורטי של עקרונות מדינת הרווחה המערבית, ותו לא. תפיסת הצדק של רולס הוקעה כגברית, לבנה, אמידה.³

רולס עצמו השיב למבקרו באריכות בפרסומיו המאוחרים. עיקר חינה של תורתו, בעיניו ובעיני מצדדיו, הוא דווקא במינימליזם שלה, בחיפוש אחר שכבת הסלע הדקה של הסכמה כללית, וביצירת תנאים של צדק בסיסי ושוויון ראשוני. אלה יסייעו לכל מחפשי הצדק הספציפי, לגווניו הדקים, הרבים והבלתי מתיישבים, לפעול על קרקע מוצקה. נתבונן כעת בהצעתו של רולס מקרוב.

מה רוצה רולס לעשות?

בין מלחמת העולם השנייה לשנות השבעים, כאשר הפשיוס הובס והוקע, והסוציאליזם התגדר מאחורי קוויה של המלחמה הקרה, פעלו רוב ההוגים המובילים במערב בתוך הפרדיגמה הליברלית וגיוונו אותה מאוד. רבים נהו אחרי מדעי החברה ויצרו תפיסות מדיניות המבוססות על היגיון כלכלי, סוציולוגי ופסיכולוגי. ביניהם בלטו חסידי האסכולה התועלתנית, מבית מדרשו של ג'רמי בנתם (Jeremy Bentham), אשר הציעו דגמים של צדק חברתי על פי תחשיב של תועלת-כלל, לחברה כולה או למירב הפרטים בה. ההוגים המעטים שהציעו ליברליזם פילוסופי, ובהם פרידריך האייק (Friedrich August von Hayek) וישעיהו ברלין (Isaiah Berlin), התגדרו בתפיסה מצמצמת מאוד, הטיפו ל"חירות נגטיבית", והסתפקו בהגנות על הפרט מפני התערבות שלטונית. תביעות לארגון המדינה על פי כללים של צדק חברתי וכלכלי עוררו בהם חשד מר, והם נמנעו מכל שביב של "קולקטיביזם".⁴

3. Chandran Kukathas and Philip Pettit, *Rawls: A Theory of Justice and its Critics* (Stanford University Press, 1990).

4. על כך ראו גל גרוזון, ליברליזם: קשרים, הקשרים, ביקורת (האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ב), 151-106.

רולס ביקש להשיב לליברליזם גם את המבט הפילוסופי העמוק, וגם את חזון הצדק החברתי ששובש והורעל בידי הקומוניזם הטוטליטרי. ארגו הכלים שלו הוא פילוסופי-קלאסי. ההליך המוצע הוא שכלול רעיון האמנה החברתית ברוח תיאוריות חדשות של קבלת החלטות קולקטיבית ותורת המשחקים. התוצאה – תימוכין חדשים למדינת הרווחה המערבית ולערכי היסוד של הסוציאל-דמוקרטיה.

יריבתו הפילוסופית הגדולה של רולס היא האסכולה התועלתנית. בעיקר תועלתנות-הכלל בנוסח ג'רמי בנתם, השמה את טובת החברה בכללותה מעל טובת הפרט, ואת טובת הרוב מעל טובת המיעוט. כבר בהעתיקו את הגלעין המוסרי מ-right ל-good, מתרחק רולס משדה הכוח של "טוב עליון" ונשאב אל תפיסת הצדק החלוקתי, אל מושג ההוגנות. ההוגנות, בניגוד ל"טוב", תובעת מחויבות מינימלית לכל הפרטים באשר הם.

הפרדיגמה שמאמץ רולס מקורה בתורת המוסר של קאנט. לעומת בנתם, עומד קאנט על חשיבותו האבסולוטית של כל אדם ואדם בכל מערכת חברתית או מדינית. "עשה מעשיך כך", לשון הציווי המוחלט של קאנט באחד מנוסחיו, "שהאנושות, שבך ובכל אדם אחר, תשמש לך גם תכלית ולעולם לא אמצעי בלבד".⁵ רולס מקבל ברצינות מלאה את הציווי הזה. תיאוריית הצדק שלו לא מותירה לשום פרט להפוך לאמצעי גרידא, כדי לקדם את האינטרסים של הזולת, של הרוב, או של הכלל. אף אדם לא צריך ליפול קורבן למטרה "נעלה" ממנו, כמותית או איכותית, תהא אשר תהא.

קווי המחלוקת הפילוסופית חדים וברורים. רולס הוא דאונטולוג (דה אונטוס, ערכו של הדבר בו עצמו) ולא טלאולוג (טלוס – תכלית, שנדרשים אמצעים למימושה). אמנם מאה שנה לפני רולס ניסה התועלתן ההומניסט ג'ון סטיוארט מיל (John Stuart Mill) למתן את התועלתנות של מורו בנתם בעזרת תפיסת אנושיות מבית מדרשם של קאנט ושל ההוגה הגרמני פון הומבולדט. אבל מיל לא זנח את התחשיב התועלתני, אלא רק ביטא את השאיפה לאפשר לכל פרט לבנות את אישיותו מתוך מיצוי עצמי מלא. רולס, לעומת מיל, סבור שתועלתנות סותרת מטרה זו מניה וביה. תמיד יוקרבו בה פרטים מסוימים כאמצעים גרידא לתכליות חיצוניות להם.

תורות האמנה החברתיות של ההוגים המודרנים המוקדמים, הובס, לוק ורוסו, קדמו לתועלתנות והציבו רף שונה בפני הליברליזם הפוליטי. "מצב הטבע" הוא מצב שוויוני ביסודו, והכניסה למצב המדיני מחייבת הסכמה קולקטיבית וויתורים קולקטיביים לצורך ביצור ביטחונם האישי של הפרטים. האמנה היא חוזה, וכל תושבי המדינה הם חותמיו. כניסתם בעול האמנה היא וולנטרית ותבונית, כלומר הם עושים זאת בהסכמה ומתוך מטרה ברורה לשפר את מצבם הפרטי. מכאן שתועלתנים כמו בנתם (אשר דחה בבוז את מודל האמנה החברתית) חוטאים לתבונה הבסיסית ביותר של תורות האמנה החברתית: אין הם מחויבים להטבת מצבו של כל אדם ואדם. הם מוכנים להקריב את האינטרסים של המיעוט על מזבח תועלתו של הרוב, או לחילופין על מזבח תועלתה של החברה כולה.

5. עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות (הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תש"י).

רולס נטל מהוגי האמנה החברתית, ובעיקר מג'ון לוק, את פרשנותם לטבע האדם: כולנו אנוכיים (במובן של self-interest) ותבוניים, וכולנו נסכים לקבל עלינו את עול המדינה כדי לקדם את ענייננו הפרטיים. הן השיתוף (בהליך ובתוצאה) והן המחויבות (למנוע עצמנו מפגיעה בזולת) הם פרי שיקול דעת רציונלי ואנוכי. כניסתנו לאמנה החברתית מבוססת על השוויון העקרוני שהיה בינינו במצב הטבע (וחלק ממנו משתמר במצב המדיני), ועל הצורך בהסדרים צודקים יותר (שאינם זמינים במצב הטבע) להגנה הדדית ולקידום האינטרסים האישיים שלנו.

אבל רולס הציע מספר שכלולים למודל הזה. ראשית, "מצב הטבע" אין לו ולו כלום עם העבר ההיסטורי או עם פרימיטיביותם אנתרופולוגי. המצב שרולס קורא לו "המצב הראשוני" הוא תרגיל מחשבה ותו לא. שנית, בעוד לוק ורוסו דרשו מאתנו צעד היפותטי אחד, רולס דורש שני צעדים היפותטיים. כמו אצל קודמיו, גם אצל רולס עלינו לדמיין את עצמנו במצב הטבע, להבין את הרציונל של הכניסה למצב המדיני, ולחזור היפותטית על אקט ההסכמה לאמנה החברתית. אבל רולס מציב לנו שלב היפותטי קודם, עוד לפני אקט הכניסה למדינה. ב"מצב הראשוני" של רולס (ושלא כקודמיו), "אנחנו" כלל איננו "אנחנו". כל פרט במצב הראשוני הוא ישות מופשטת, נטולת זהות ומעמד חברתי, עירומה מתכונותיה המולדות ומנכסיה הסביבתיים. בעירום זה עלינו לדון ולנסח את האמנה החברתית שלנו.

במילים אחרות, הפרט הרולסיאני במצבו הראשוני הוא אפילו לא אדם או חיה. הוא נטול כל סמן של זהות, מעמד או עוצמה. הפרטים הרולסיאנים הם יצורים היפותטיים המייצגים "אותנו", בני האדם הממשיים בחברת הממשית. עלינו להיכנס לעורם נטול הצבע של נציגים אלה כדי לבצע את השלב ההיפותטי השני, בחירת ההסדרים לחברה מדינית צודקת, מתוך הסכמה כללית.

המצב הראשוני ומסך הבערות

המצב הראשוני של רולס אינו מצב הטבע בנוסח הובס, לוק או רוסו. אין לו זיקה לפרהיסטוריה, לחברות קמאיות, לאידיאל פרימיטיבי או לקיומן הטבעי של חיות בר, "זאבים בודדים" או להקות. זהו "מצב היפותטי לחלוטין, המאופיין כך שיביא לידי תפיסה מסוימת של צדק".⁶ מכל מקום מצב זה דורש כושר הפשטה וחשיבה מודרנית מושכלת. תרגיל המחשבה הראשוני הנדרש כאן מעניק לדרי המצב הראשוני תבונה, שיקול דעת המבוסס על אינטרס עצמי אישי והבנה בדבר טבע האדם והדינמיקה החברתית. אך הם נטולים זהות פרטית ואין בידם כל מידע על מצבם היחסי בחברה המדינית שאותה יקימו. "איש אינו יודע מהו מקומו בחברה, מהו מקומו המעמדי והסטטוס החברתי שלו, ואף לא מהו הונו ומהי חלוקת הנכסים והכישורים הטבעיים, האינטליגנציה שלו, כוחו וכיוצא באלה. אני אף מניח שהצדדים אינם יודעים מהו אידיאל הטוב שלהם ומהן תכונותיהם הפסיכולוגיות הייחודיות. עקרונות הצדק נקבעים מאחורי מסך של בערות".⁷

6. Rawls, (לעיל, הערה 1), בעמ' 12.

7. שם.

מסך הבערות של רולס הוא המפורסם שבדימויו. כמו המערה של אפלטון והסולם של ויטגנשטיין, זה המשל הוויזואלי אשר העניק רולס לפילוסופיה המערבית. לעומת שוכני מצב הטבע בנוסח הובס, אין דרי המצב הראשוני הרולסיאני מודעים למינם ולכוחם השכלי והגופני. לעומת חותמי האמנה בתפיסתו של לוק, לא מדובר כאן ב"ראשי משפחות" המכירים את מגוון הנכסים והאינטרסים שהם מביאים אל המערכת המדינית.

ללא ספק, אנשי המצב הראשוני שרויים במצב של שוויון מוחלט. הם נטולי הבדלים. תכונותיהם היחידות הן אלו המשותפות למין האנושי כולו. רולס מניח שמדובר כאן במאפיינים האנושיים האוניברסליים שזיהו הוגי הנאורות, ובעיקר קאנט: תבונה, אנוכיות ותפיסה עצמית אינדיבידואליסטית. בעזרתה של התכונה הראשונה, ולשירותן של האחרות, מסוגלים יצורים מופשטים אלה (כלומר אנו, בבצענו את תרגיל המחשבה הרולסיאני) לגבש עקרונות מנחים לייסודה של מדינה צודקת.

רולס מציע לנו, אם כך, תרגיל מחשבה ההופך אותנו למנסחים אובייקטיביים, ככל הניתן, של כללים מדיניים צודקים. בדומה להוגה הסקוטי אדם סמית' (Adam Smith), מבקש רולס לשלוף מתוכנו את "המשקיף חסר-הפניות" המסתתר בכל אדם ואדם. אך סמית' האמין שגם בני אדם ממשיים ובעלי זהות מסוגלים לתת ביטוי לאותו משקיף, ואילו רולס תובע עירום מלא ממעמד, זהות, דעות ואפילו אופי. סמית' ומורהו דיוויד יום (David Hume) האמינו שכולנו ניחנו בחוש צדק אינטואיטיבי, ואילו רולס (כמו קאנט) שם מבטחו רק במהלך תבונה קפדני. רק בני אנוש היפותטיים, זוהים לחלוטין בתבונתם ובאנוכיותם ונטולים תכונות מבדילות, מסוגלים לנסח את כלליה של חברה צודקת.

שוויון תבונה הוא אפוא נקודת המוצא של התרגיל. צדק מדיני הוא תכליתו. לידו של רולס אין צורך במימוש של שוויון במצב המדיני, וגם אין אפשרות לכך: תכונותינו הפרטניות יעיבו במהרה על כל הסדר שוויוני מוחלט. גופנו, אופיינו, כישורינו והשקפותינו הם שונים מטבעם, ועל כן יסכלו בהכרח הסדרים של שוויון כלכלי או חברתי נחרץ.

משתפי המצב הראשוני ינסחו אפוא עקרונות כלליים לחברה צודקת. רולס אינו תובע מהם פרטנות יתר וחקיקה קונקרטית, מפני שעקרון אי-הוודאות יאפשר רק קווים מנחים לבניינה של חברה מדינית ממשית. אך העקרונות שיפיקו יצוריו המופשטים ממצב המופשט ישקפו הן את השוויון התבוני-אינטרסנטי שלהם והן את אי-השוויון האנושי הנצחי. התבונה תכתיב להם עקרונות של צדק כללי, האנוכיות – זהירות יתר, האינדיבידואליזם – סירוב להקרב של כל פרט על מזבח הרבים או הכלל. אי-הוודאות של המצב הראשוני תצמצם ככל האפשר את הפערים הצפויים בחברה המוקמת.

מהלך מחשבתי עקיב של דרי המצב הראשוני יפיק, סבור רולס, הסדר מדיני צודק בעקרונותיו הבסיסיים. הצדק שיושג בו יעלה בקנה אחד עם הגדרתו של רולס, "צדק כהוגנות". מצבם של החלשים ביותר יהיה טוב יותר מבכל הסדר מדיני אחר. הפערים בין בני המזל לבישי המזל, בין העשירים לעניים, בין המוכשרים למעוטי-הכשרון, יצומצמו ככל האפשר. הצדקתם היחידה של פערים אלה תהיה בתרומתם לחיזוק מצבם של כל המצויים בתחתית הסולם. אחרי הכול, איש מדרי המצב הראשוני אינו יודע אם מעבר למסך הבערות ממתנינים לו עושר, מעמד וכשרון, או היפוכם המוחלט.

המדינה שתבקע מן המצב המדיני היא המדינה הרצויה בעיני רולס. אין היא רע במיעוטו,

כמו התוצרים המדיניים של תורות הובס ורוסו. אין היא אוטופיה מרוחקת, מן הסוג שהפיקו פילוסופים מדיניים באירופה המודרנית המוקדמת. אדרבא, מדינת-הצדק הרולסיאנית אינה אלא דגם משופר של צורת משטר ותרבות פוליטית קיימת. מאחורי מסך הבערות יגבשו משתתפי המצב הראשוני הרולסיאני עקרונות בסיסיים לדמוקרטיה סוציאל-ליברלית בעלת מרכיב חברתי מגובן.

עקרונות הצדק הפוליטי

רולס מניח שהמדינה הצודקת, מצומצמת הפערים, היא התולדה ההגיונית היחידה של המצב הראשוני כנתינתו. מפני שאנחנו תבוניים וזהירים, לא נהמר על סיכויינו בעולם שמעבר למסך הבערות. העיקרון המנחה שלנו יהיה מתמטי, ברוח תורת המשחקים: עיקרון המקסימון, שבהקשר הרולסיאני יעניק מקסימום של הטבה למי שנולד עם מינימום של נכסי חומר ורוח. העיקרון תובע יתרון מרבי לבעלי הנתונים המזעריים. החברה הצודקת תפעל כך, שהמצב של עלוביה יהיה טוב ככל האפשר. יסודותיה של חברה זו, לרבות ההבדלים החברתיים-כלכליים שיהיו בה (ואין מהם מנוס), נועדו לשרת מטרה זו. עקרון המקסימין הוא עקרון מתודי, המנחה תהליך תבוני של קבלת החלטות. אין הוא עיקרון פוליטי מהותי. העיקרון המהותי המצוי בבסיסו הוא צדק חלוקתי. קביעתו של סף מינימום הוגן לקיום האנושי, ופסילת כל פער בנכסים ובמעמד שאינו מקדם את מצבם של החלשים ביותר.

עם זאת יש עיקרון אחד שקודם אפילו לתפיסת הצדק החלוקתי של רולס. זהו עיקרון החירות הפוליטית האישית, שהוא מסד הליברליזם. לכן עוד לפני הדיון בחלוקת המשאבים, תובע מחבר "תיאוריה של צדק" שוויון בכל הנוגע לחירות פוליטית והגנות אזרחיות הדדיות. בעניין זה, שלא כבנכסים החומריים ובהקצאה הטבעית השרירותית של תכונות אנוש, מתעקש רולס על שוויון מוחלט ונטול פשרות.

החירות הפוליטית על פי רולס כרוכה בשוויון של זכויות אזרחיות, אך גם של חובות אזרחיות. בכך הוא מנווט בין הליברליזם הקלאסי המינימליסטי ותפיסות של "חירות נגטיבית" לבין תביעותיה של אסכולה התובעת אקטיביות אזרחי רב יותר, הן בנוסח של "חירות פוזיטיבית" והן ברוח ההשתתפות האזרחית הרפובליקנית. ובכל זאת, עיקר החובות האזרחיות נוגע להימנעות מפגיעה בזולת ולהבטחת יציבותם של עקרונות המדינה הצודקת. לשיטתו של רולס, יגיעו משתתפי המצב הראשוני להחלטה משותפת ומוסכמת, כדלקמן:

בני האדם במצב הראשוני יבחרו שני עקרונות שונים למדי: האחד דורש שוויון בהקצאת זכויות וחובות בסיסיות, ואילו השני קובע כי הבדלים חברתיים וכלכליים, למשל, הבדלים בנכסים ובסמכות, צודקים רק אם הם מניבים יתרונות מפצים לכול, ובמיוחד לחברים המקופחים ביותר בחברה.⁸

8. שם, בעמ' 14-15.

ניתן לכתוב את העיקרון הראשון "עקרון שוויון החירות" ואת העיקרון השני "עקרון ההבדל" (the difference principle). יחדיו הם ממצים את ציפיותיו של רולס מן המדינה הצודקת שיתוו שוכניו של המצב הראשוני בהיותם מאחורי מסך הבערות.

יחסי הצדק והשוויון אצל רולס

נסכם את יחסיהם של עקרון הצדק ועקרון השוויון במשנתו של רולס. כפי שנאמר בראשית הדברים, בספר "תיאוריה של צדק", הצדק קודם לשוויון. הצדק הוא התוצאה המבוקשת, ה-*desideratum* של המהלך הפילוסופי שמציע רולס. עקרון הצדק בהקשרו הפוליטי-חברתי מוגדר כהוגנות, במשמעות של חלוקה צודקת ככל הניתן של הנכסים האנושיים הניתנים לחלוקה, מתוך הגנה מקדמית על חירויות יסוד. מושג זה של צדק אינו תובע שוויון רדיקלי בין בני האדם, לא בתכונות ובכישורים, לא במעמד ובסטטוס חברתי, ואף לא בנכסים כלכליים. כליברל, שולל רולס את עצם אפשרותו של שוויון רדיקלי כזה.

עם זאת בשתי תחנות של רולס מתקיים שוויון, אשר משרת את עקרון "הצדק כהוגנות". במצב הראשוני חייב לשרור שוויון מופשט בין בני האדם ההיפותטיים המשתתפים בו. שוויון זה משקף את המסד האנושי האוניברסלי, בעיני רולס, המורכב, כאמור, מתבונה, אנוכיות ותודעה עצמית אינדיבידואלית. כיוון שתכונות אלו משותפות, לשיטתו, לכולנו, הן המצע לקונסנסוס בהאמנה שמייצר המצב הראשוני. ניתן לטעון ששוויון זה חסר משמעות, בהיותו משקף את האנושיות עצמה: הרי גם הנשימה והאכילה משותפות למין האנושי כולו. אך אם נזכור את מצב הטבע של לוק, וכנראה גם של רוסו, שאנשיו חותמים על אמנות מדיניות מתוך עמדות קונקרטיות בחברות אנושיות טרום-מדיניות, נראה שיש ערך לשוויון המופשט הקפדני של רולס. רק אובייקטיביות בהירה ונעדרת זהות יכולה לייצר מדינה צודקת. כל זאת, כמובן, אם אמנם אנו מסכימים שהתכונות הבסיסיות שהותיר רולס לאנשי המצב הראשוני הן אכן אוניברסליות ושוות.

במדינה הצודקת מתקיים שוויון מוחלט בכל הנוגע לחירות פוליטית, שרולס מבין אותו כ"שוויון בהקצאת זכויות וחובות בסיסיות". מדובר בשוויון זכויות, לא בשוויון נכסים חומריים או רוחניים. שוויון החירויות הזה הוא המקום היחיד, אם כי המרכזי מאוד, שבו מציב הליברליזם הפוליטי תביעה אגאליטרית בלתי-מתפשרת.

במישור הכלכלי-חברתי ניתן להבין את תפיסתו מצמצמת הפערים של רולס גם כגישה של שוויון הזדמנויות. ואולם אין ב"תיאוריה של צדק" תימוכין לפרשנות רדיקלית של שוויון הזדמנויות כגון העדפה מתקנת בקנה מידה נרחב. ניתן לטעון שבמדינת הצדק הרולסיאנית לא יהיה צורך בהעדפה מתקנת כזו, שכן מועור הפערים בה יאפשר למוכשרים להתקדם בכוחות עצמם. החלשים זוכים לרשת בטחון ולשוויון זכויות וחובות, אך לא להתערבות פוליטית אסרטיבית להשוואת מצבם למצב החזקים מהם.

רולס המאוחר

בעשורים שלאחר זאת "תיאוריה של צדק" פיתח רולס היבטים אחדים של תפיסתו והשיב למבקריו הרבים. הוא התרחק מעט מתפיסת הצדק החלוקתי, והתמקד בשאלת ההגנה על

חירויות יסוד בחברה פלורליסטית. ספרו "ליברליזם פוליטי" (1993)⁹ דן בדמוקרטיה הליברלית הקיימת. הוא הציב את התבונה והסבירות (reasonableness) כאמות מידה – מעל לכל מחלוקת תרבותית – לשיפוט הלגיטימיות של חוקה המצדיקה הפעלתה של סמכות מדינית.

כדי לחזק את ההיבט המוסרי של הגותו הפוליטית, הציע רולס את עקרון "המאזן הרפלקטיבי" (reflective equilibrium). עמדותינו המוסריות טעונות הליך תמידי של התאמה הדדית בין השקפות ספציפיות לבין עקרונות כלליים ולבין מבנים תיאורטיים כגון האמנה החברתית. בדרך זו מרכז רולס מעט את הנוקשות הפילוסופית שנקט ב"תיאוריה של צדק", ומציע דינמיקה פוליטית-הגותית בעולם הממשי. יש כאן הד לטענתו של הפילוסוף הליברלי הגרמני יירגן הברמס (Jurgen Habermas) שהחירות מעוגנת במרחב ציבורי פעיל ותוסס.

רולס הגיב לתפיסות רבות-תרבותיות של המדינה, בהציעו את מושג "הקונסנסוס החופף" (overlapping consensus). הסכמה כזו, המושתתת על תבונה וסבירות, תשקף את המכנה המשותף לגישות ולתרבויות השונות. עליה לתת בידי המדינה שטח נרחב דיו לחקיקה ולממשל. דיון ציבורי תבוני, בשיתופם של אזרחים רבים ככל האפשר, ירחיב את הקונסנסוס החופף בלא לפגוע באוטונומיה של כל פרט ופרט.

בשלב מאוחר זה צימצם רולס את התעניינותו ב"מצב הראשוני" המופשט ובתורת האמנה המשוכללת של ספרו "תיאוריה של צדק", המתמקד בשאלות של צדק בדמוקרטיה הליברלית הממשית, בת זמננו.

סיכום

הליברליזם הפוליטי, שרולס עודנו נציגו המצוטט ביותר, הותקף מכיוונים שונים במהלך שלושת העשורים האחרונים. הן תפיסות הצדק של רולס והן עקרון שוויון-החירויות שלו הועמדו בסימני שאלה. הפילוסוף רונלד דוורקיין (Ronald Dworkin) טען ש"המצב הראשוני" של רולס אינו משכנע מבחינה פסיכולוגית ונטול תוקף מבחינה חזיתית. הוגים קהילתיים (קומוניטריאנים) והוגים ימנים-חברתיים פסלו את האינדיבידואליזם הגורף של רולס וכפרו ביכולתם של יצוריו נטולי הזהות, התבוניים והאנוכיים שמעבר למסך הבערות לספק בסיס אמין לחברות ממשיות בעולמנו. גם מבקרים שייצגו תפיסות רבות-תרבותיות ופמיניסטיות הטילו ספק באובייקטיביות ובחוסר הפניות שייחס רולס להליך שהציע. ההתנהלות הפילוסופית והאמונה החזקה ברציונליות בנוסח קאנט נראו למבקרים אלה מוטים בחזקה לטובת מסורת מערבית ספציפית. מבקרים מקצוות שונות של הקשת הפוליטית טענו נגד רולס טענות דומות: משפחות, מגדרים, קבוצות אתניות, אומות ומעגלי השתייכות אחרים הם פרסונות מוסריות-פוליטיות בפני עצמן. שייכות, נאמנות, מסורת ואינטואיציה הם אמצעים העשויים להתחרות בתבונה בכל הנוגע להתוויית הצדוק והנכון.

⁹ John Rawls, *Political Liberalism* (Columbia University Press, 1993).

ניתן לחדד טענות אלה אם נעמיד את רולס ב"מבחן החברה הישראלית", שדומה כי רבים מהוגי המערב לא יעברו אותו בהצלחה מלאה.¹⁰ האם ניתן להעמיד את החברה הישראלית בת זמננו, על גווניה השונים, בפני תרגיל מחשבה הנשען על המצב הראשוני ומסך הבערות – ולצפות לתוצאה של צדק מדיני? האם רולס לא הפשיט את מכונני המדינה ההיפותטיים שלו קצת יותר מדי?

רולס ואחרים השיבו למבקריו שכל כוונתו הייתה לבסס מרחב ציבורי ניטרלי, חסר פניות, נטול תפיסה מסוימת של הטוב. רק מרחב כזה יוכל לשמש בסיס מוסכם לקיום בשלום של מגוון העמדות וההשקפות. הליברליזם הפוליטי של רולס לא מציע פתרונות למאבקים על זהות, ואף אינו מציב סדרי עדיפויות ערכיים למשל בין חופש הביטוי לכבוד האדם. רולס מציע רק דרך שבה נוכל להתווכח על הנושאים הללו בלא שיהיו בתוכנו אנשים רעבים או חסומי פה.

ספרו החדשני של רולס חידד את הוויכוח הגדול על הליברליזם הפוליטי, בעיקר בגרסתו ה"רזה", המינימליסטית. האם מדובר כאן ב"כללי משחק" גרידא, כפי שטענו רולס וממשיכיו? או שמא הליברליזם הפוליטי מציב חלופה ספציפית (ואינטרסנטית) להשקפות המתחרות, שאותן הוא מתיימר רק להציב על קרקע מוסכמת? האם הליברל הפוליטי בנוסח רולס הוא שופט במגרש או שחקן המחופש לשופט? ולעומת זאת, היש בנמצא פילוסופיה פוליטית לא-ליברלית המסוגלת להציע אמות מידה לשיפוט הוגן יותר?

10. לניסיון מעניין בכיוון זה ראו יוסי יונה, "יחסי דת ומדינה: גבולות הדמוקרטיה הליברלית בישראל ומגבלות הליברליזם הפוליטי", עיון מט (תש"ס) 185.